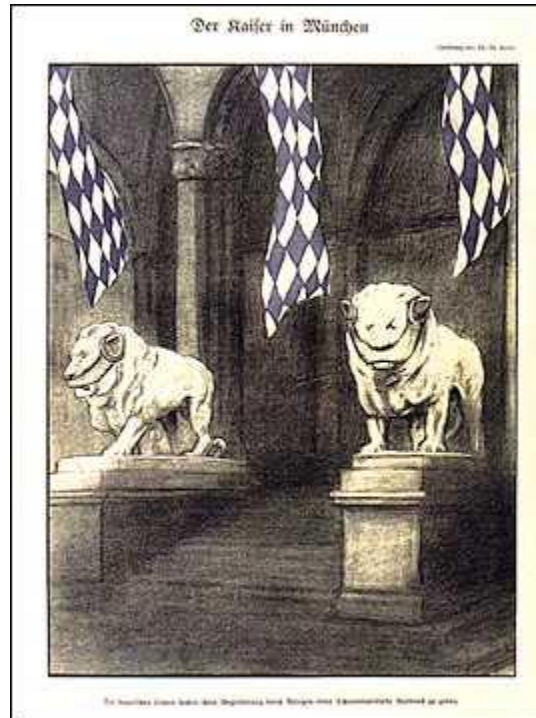

Bismarck, Wilhelm II en het koninkrijk Beieren

Een vergelijkend onderzoek naar de politieke omgang met de Zuid-Duitse staat, 1886-1900

Illustratie: Thomas Theodor Heine, 'Der Kaiser in München', *Simplicissimus* 11 (1906) 31, 496.

Tekst: "Der Kaiser in München. Die bayrischen Löwen suchen ihrer Begeisterung durch Anlegen einer Schnurrbartbinde Ausdruck zu geben."

Vertaling: De keizer in München. De Beierse leeuwen proberen hun enthousiasme te uiten door een snorband om te doen.

Naam: Joren Vollaard

Studentnummer: 6148670

Adres: Pythagoraslaan 111J 3584 BB Utrecht

E-mail: j.b.vollaard@students.uu.nl

Scriptie: Bachelorscriptie – Ges-Eindwerkstuk BA Geschiedenis

Inleverdatum: 22-01-2021

Begeleider: Lars Behrisch

Woorden: 7993

Universiteit Utrecht

Samenvatting

Dit vergelijkende onderzoek richt zich op de vraag in hoeverre de politieke omgang van Bismarck en Wilhelm II en hun Pruisische gezanten met het koninkrijk Beieren verschilde, van 1886 tot 1900. Het is gepositioneerd binnen een breder historisch-wetenschappelijk raamwerk aangaande de politieke verschillen tussen Bismarck en Wilhelm II in algemenere zin. Ook is het gepositioneerd binnen het bredere historisch-wetenschappelijke debat over het constitutionele politieke systeem van keizerrijk Duitsland en de machtspositie van de keizer in het rijk, het debat dat recentelijk oplaaide in het licht van de honderdste 'verjaardag' van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar Oliver F. R. Haardt's studie over federalisme. Door middel van de bestudering van een verscheidenheid aan politieke correspondentie van Bismarck, Wilhelm II en Pruisische gezanten en functionarissen toont dit onderzoek aan dat waar Bismarck te allen tijde zweerde bij politieke voorzichtigheid, terughoudendheid en bedachtzaamheid in de omgang met Beieren en zijn machtshebbers om politieke gevoeligheden tussen Pruisen en Beieren te voorkomen, Wilhelm II een stuk tactlozer en eenzijdiger in zijn politieke omgang met het zuidelijke vorstendom was. Door zijn keizerlijke macht, politieke onvoorzichtigheid en impulsiviteit liepen de spanningen tussen de keizer en Beieren en zijn vertegenwoordigers met enige regelmaat hoog op. De jaren 1890 kenden dan ook een veelvoud aan politieke incidenten, die alle te doen hadden met federalistische gevoeligheden en wederzijdse ergernis.

Inhoudsopgave

Inleiding.....	4
1 – Koninkrijk Beieren in keizerrijk Duitsland.....	8
1.1 – <i>Federalisme en het keizerrijk</i>	8
1.2 – <i>Beieren, Wittelsbach en het federalisme</i>	11
2 – De politieke correspondentie van Bismarck omtrent Beieren, 1886-1890.....	14
2.1 – <i>Bismarck, Werthern en de waanzin en dood van Ludwig II, 1886-1888</i>	14
2.2 – <i>Bismarcks correspondentie over de wandaden van Wilhelm II, 1888-1890</i>	16
3 – De politieke correspondentie van Wilhelm II omtrent Beieren, 1890-1900.....	19
3.1 – <i>Spanningen, impulsiviteit en tactloosheid aan het begin van het decennium, 1890-1895</i>	20
3.2 – <i>Stampende gelakte laarzen: slechte verhoudingen aan het einde van de eeuw, 1895-1900</i>	22
Conclusie.....	25
Literatuurlijst.....	28
<i>Bronnenuitgaven</i>	28
<i>Literatuur</i>	28
<i>Afbeeldingen</i>	30

Inleiding

*“Bayern is vielleicht das einzige deutsche Land, dem es durch materielle Bedeutung, durch die bestimmt ausgeprägten Stammeseigentümlichkeiten und durch die Begabung seiner Herrscher gelungen ist, ein wirkliches und in sich selbst befriedigtes Nationalgefühl auszubilden.”*¹ – Bismarck aan de Pruisische gezant in München, 1865.

*“Na warte Wittelsbach! Du sollst noch das Reich achten und kennenlernen!”*² – Keizer Wilhelm II op zijn verjaardag aan de regenten van Wittelsbach, 1900.

Toen Frankrijk in de zomer van 1870 de oorlog verklaarde aan Pruisen en de Fransen bij Sedan vernietigend werden verslagen, wist Bismarck (1815-1898) als geen ander dat hij de Zuid-Duitse staten moest overtuigen om te onderhandelen over hun toetreding tot de Duitse Unie. Bijzonder pijnpunt was daarbij het vorstendom Beieren, dat in 1864 nog de kant van de Habsburgers koos bij de veroveringen en verdeling van Sleeswijk en Holstein en waar men bovendien wantrouwig stond tegenover de groeiende macht van Pruisen. Belangrijk was dat de speciale belangen en gevoeligheden van de vorstendommen werden gerespecteerd, aldus Bismarck. Dat gold in het bijzonder voor Beieren, de grootste staat na Pruisen, dat tevens ‘misschien wel de enige Duitse staat was die erin is geslaagd een echt en zelfvoldaan nationaal gevoel te ontwikkelen’.³

In schril contrast met de bedachtzaamheid van Bismarck staat bovenstaande uitspraak van Wilhelm II (1859-1941), die hij vertolkte op zijn verjaardag in 1900 en richtte aan de regenten van Wittelsbach, het vorstenhuis van de koningen van Beieren. Nadat naar strikt bevel van de Beierse prins-regent Luitpold (1821-1912) alleen op alle militaire Beierse gebouwen de vlag van het keizerrijk werd gehesen, barstte de keizer in woede uit en riep hij dat Wittelsbach ‘het Rijk nog steeds moest respecteren en leren kennen’.⁴ Tactvol was de uitspraak van Wilhelm II allerminst. De opmerking lijkt op zichzelf een bijna onnatuurlijk wantrouwen van de keizer ten opzichte van de regenten van Wittelsbach te verraden, een wantrouwen dat omgekeerd overigens ook rijkelijk aanwezig was.⁵

¹ Manfred Hanisch, ‘Nationalisierung der Dynastien oder Monarchisierung der Nation? Zum Verhältnis von Monarchie und Nation in Deutschland im 19. Jahrhundert’, in: Adolf M. Birke en Lothar Kettenacker (red.), *Bürgertum, Adel und Monarchie. Wandel der Lebensformen im Zeitalter des bürgerlichen Nationalismus* (München 1989) 71-91, aldaar 83.

² Hans-Michael Körner, ‘Na warte Wittelsbach! Kaiser Wilhelm II. und das Königreich Bayern’, in: Hans Wilderotter en Klaus-D. Pohl (red.), *Der letzte Kaiser. Wilhelm II. im Exil* (Gütersloh/München 1991) 31-42, aldaar 31.

³ Hanisch, ‘Nationalisierung der Dynastien oder Monarchisierung der Nation?’, 83.

⁴ Körner, ‘Na warte Wittelsbach!’, 31.

⁵ Frank Lorenz Müller, *Royal Heirs in Imperial Germany. The Future of Monarchy in Nineteenth-Century Bavaria, Saxony and Württemberg* (Londen 2016) 172-180.

Dit onderzoek zal zich richten op de vraag in hoeverre de politieke omgang van Bismarck en Wilhelm II en hun Pruisische gezanten met het koninkrijk Beieren verschilde, met als tijdsbestek de jaren 1886 tot 1900. Veranderde het politieke verkeer van het dominante Pruisen met Beieren na het ontslag van Bismarck en de toetreding van Wilhelm II op het politieke toneel? Of zijn er juist veel overeenkomsten te zien in de politieke relatie met Beieren onder het bewind van beide staatsmannen? De scriptie zal betogen dat waar Bismarck Beieren politiek gezien behandelde als zorgenkindje dat ten alle tijden op het goede Pruisisch-Duitse spoor gehouden moest worden en tegelijkertijd tevreden moest worden gesteld en het koninkrijk dus politiek tegemoetkwam als het hem zelf ook uitkwam, Wilhelm II daarentegen een stuk onzorgvuldiger, tactlozer en politiek hardhandiger omging met de relatie in het keizerrijk tussen Pruisen en het zuidelijke vorstendom. Voor de onderzochte tijdsperiode van 1886 tot 1900 is gekozen omdat zo nauwgezet bestudeerd kan worden in hoeverre de politieke omgang van Pruisen met Beieren veranderde na de komst van Wilhelm II in 1888 en het ontslag van Bismarck in 1890. Door de jaren 1886 tot 1900 te onderzoeken kan een expliciete vergelijking worden gemaakt tussen de politieke omgang van beide bewindvoerders tijdens de toppunten van hun macht.

Binnen de historische wetenschap is heden ten dage een bijna oneindige hoeveelheid onderzoek en literatuur verschenen over het verschil in de gehanteerde politieke strategieën van Bismarck en Wilhelm II in het algemeen. Daarin staat beschreven dat Bismarcks *Realpolitik* stond voor het bedrijven van politiek op realistische en pragmatische wijze, terwijl de *Weltpolitik* van Wilhelm II gekenschetst wordt als politiek gebaseerd op intimidatie, met een agressief buitenlands beleid. Wilhelms *Weltpolitik* stond lijnrecht tegenover Bismarcks *Realpolitik*, die een veel diplomatiekere insteek had.

Die tegenstelling is ook terug te vinden in de talloze biografieën die zijn verschenen van Bismarck en Wilhelm II, waarvan sommige beter en uitvoeriger zijn dan andere. Voorbeelden zijn *Bismarck. Der weisse Revolutionär* uit 1980 van Lothar Gall en de driedelige biografie van Wilhelm II door John Röhl. Aan historische belangstelling voor de twee Duitse staatsmannen geen gebrek. Het klassieke beeld van Bismarck als *Eiserne Kanzler*, de man van *Blut und Eisen*, is dan ook iedere zichzelf respecterende historicus bekend.

In de recente literatuur is daarnaast een toenemende nadruk komen te liggen op het federalisme in het keizerrijk vanaf 1871 waarbinnen de twee staatslieden moesten acteren. Van belang voor dit onderzoek daarbij is dat de keizer binnen dit raamwerk van federalisme in toenemende mate politieke macht verwierf ten koste van de *Bundesrat*, waarin de verschillende lokale vorsten en hun overheden optraden. De macht van de niet-Pruisische vorsten en hun overheden in de tijd van Bismarck leek al grotendeels fictie te zijn, maar hun rol werd in het Wilhelminische Duitsland definitief gemarginaliseerd. De ontwikkelende en toenemende macht van

de keizer en de centralistische politieke structuren van het rijk maakten dat mogelijk.⁶

De positie van Beieren binnen het keizerrijk moet dan ook gezien worden in het kader van deze ontwikkeling. De actuele beklemtoning van de federalistische aard van het keizerrijk is daarmee een welkome toevoeging op het vele onderzoek dat is verschenen over de geschiedenis van het koninkrijk Beieren en zijn positie binnen het keizerrijk vanaf 1871; onderzoek dat overigens met name in de Duitstalige literatuur tot uiting komt. Voorbeelden van dergelijke studies zijn *Geschichte des Königreichs Bayern* van Hans-Michael Körner of *Königreich Bayern: Facetten bayerischer Geschichte* van Sigmund Bonk.

Werken die zich echter expliciet en specifiek richten op de politieke omgang van Bismarck en Wilhelm II met het vorstendom Beieren zijn in mindere getale in omloop. Laat staan dat er een uitdrukkelijke vergelijking is gemaakt tussen de politieke relaties die Bismarck en Wilhelm II onderhielden met de zuidelijke deelstaat. Dit onderzoek richt zich juist wel nadrukkelijk op die vergelijking.

Daarmee draagt het bij aan de al bestaande en nog steeds in ontwikkeling zijnde wetenschappelijke kennis over niet alleen de zo bekende politieke verschillen van het Duitsland van voor en na 1890, die zo uitvoerig zijn beschreven in een nog uitvoeriger arsenaal aan wetenschappelijke historische literatuur, maar ook aan kennis over de positie van de omvangrijke deelstaat Beieren binnen het keizerrijk en de Pruisische omgang met het koninkrijk en zijn vorsten. Door de blik te vernauwen, de Pruisische omgang met Beieren centraal te stellen en dus relatief onbetreden gebied te verkennen, voegt dit onderzoek een nieuw, origineel puzzelstukje toe aan de uitgebreide puzzel van kennis over het Duitse keizerrijk en de politieke verschillen tussen zijn voornaamste politieke actoren.

Om tot een antwoord op de onderzoeksvraag te komen, zal een vergelijking worden uitgevoerd waarin de verschillen in politieke omgang met Beieren door Bismarck, Wilhelm II en hun gezanten worden geanalyseerd. Een verscheidenheid aan primaire bronnen zal daarbij aan bod komen, in de vorm van correspondentie van Bismarck, Wilhelm II en hun Pruisische gezanten onderling en over de vorsten en heersers van Beieren, te weten Ludwig II (1845-1886) en prins-regent Luitpold. In deze bronnen wordt niet alleen besluitvorming rondom Beieren zichtbaar, maar komen ook de dieperliggende motieven achter die besluitvorming aan de oppervlakte. Dat maakt ze zeer geschikt en uitermate waardevol voor dit onderzoek. Daarnaast bestaan de bronnen voor het grootste gedeelte uit vertrouwelijke correspondentie, waardoor er weinig terughoudend wordt geschreven over politieke kwesties. De bronnen staan echter wel in bronnenuitgaven. Ze zijn bij

⁶ Oliver F. R. Haardt, 'The Kaiser in the Federal State, 1871-1918', *German History* 34 (2016) 4, 529-554, aldaar 551-552.

elkaar gezocht door redacteurs, die die bronnen hebben geselecteerd die volgens hen van historisch en politiek belang zijn. Weggelaten correspondentie die voor mijn onderzoek toch nuttig zou kunnen blijken, wordt zo niet bestudeerd. Verder is in deze bronnen ook niet de officiële besluitvorming te vinden, alhoewel die wel wordt besproken. Daarvoor moet men overheidsdocumenten inzien. Om bovengenoemde voordelen van bronnen in de vorm van correspondentie is in deze scriptie de voorkeur gegeven aan de bestudering van brieven en telegrammen.

Voordat tot de primaire bronnenanalyse kan worden overgegaan en een vergelijking tussen de heersperioden van Bismarck en Wilhelm II kan worden gemaakt, zal in het volgende hoofdstuk eerst dieper worden ingegaan op het al genoemde federalisme en de positie van het koninkrijk Beieren in het keizerrijk. Vervolgens zal een beknopte schets worden gegeven van de bijbehorende attitude van de vorsten van Beieren die in de voor dit onderzoek relevante tijdsperiode aan de macht waren.

1 - Koninkrijk Beieren in keizerrijk Duitsland

In dit hoofdstuk zal eerst het debat binnen de historiografie van de afgelopen tien jaar worden geschetst over de machtspositie van de Duitse keizer en Pruisen in het keizerrijk ten opzichte van de deelstaten, met speciale aandacht voor Oliver F. R. Haardt's recente studie over federalisme. Aansluitend zal worden ingegaan op wat dat federalisme voor Beieren betekende en hoe de heersende vorsten van Beieren, Ludwig II en prins-regent Luitpold, met het federalisme en de positie van Beieren binnen het keizerrijk omgingen. Dit hoofdstuk biedt zo het kader om mijn latere casus en analyse beter te begrijpen en toont bovendien dat nog veel wetenschappelijk werk verzet zal moeten worden om de machtsverhoudingen in de Duitse keizerlijke periode volledig te kunnen ontrafelen en bevatten, en zal zodoende etaleren dat mijn casus over de specifieke omgang met Beieren daar expliciet aan kan bijdragen.

1.1 – Federalisme en het keizerrijk

In de historiografie over de verdeling van de macht in keizerrijk Duitsland en zijn constitutionele politieke systeem wordt de positie van de keizer dikwijls centraal gesteld. In 2014 laaide de discussie over de macht van het keizerschap weer op in het licht van de honderdste 'verjaardag' van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.⁷ Verschillende studies, waaronder Christopher Clark's *Sleepwalkers*, verzetten zich tegen de conventionele opvatting dat een min of meer absolutistisch regime onder Wilhelm II bewust het conflict tussen Oostenrijk en Servië uitbuitte om een confrontatie tussen Frankrijk en Rusland uit te lokken.⁸ In plaats daarvan beargumenteren ze dat de macht van de keizer om zelf beslissingen te maken beperkt was, omdat Duitslands internationale beleid sterk bepaald werd door de interactie van meerdere machtscentra, waaronder de *Bundesrat*.⁹ Tegenover deze argumentatie staat John Röhl's uitgebreide biografie over Wilhelm II, waarin hij stelt dat Wilhelm II de 'persoonlijke Pruisisch-Duitse monarchie' gebruikte om tot zijn beslissingen tot oorlog te komen.¹⁰ Die 'persoonlijke monarchie' had Bismarck ontwikkeld om een regime van persoonlijk bestuur te bewerkstelligen om zo samen met zijn adviseurs het imperiale beleid te kunnen controleren.¹¹

Wat het debat laat zien, is dat vragen over de machtspositie van de keizer en de federale

⁷ Haardt, 'The Kaiser in the Federal State', 529.

⁸ Haardt, 'The Kaiser in the Federal State', 529.

⁹ Christopher M. Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (Londen 2012) 197.

¹⁰ John C. G. Röhl, *Wilhelm II: The Kaiser's Personal Monarchy, 1888-1900* (Cambridge 2004) 1040-1041.

¹¹ Haardt, 'The Kaiser in the Federal State', 529.

verhoudingen binnen het keizerrijk niet eenvoudig en eenduidig te beantwoorden zijn. In werkelijkheid was de machtssituatie complex en meervoudig. Die complexiteit komt ook terug in het onderzoek van Haardt, dat hieronder besproken zal worden.

Haardt stelt in zijn relatief recente uitgebreide studie over federalisme in het Duitse keizerrijk dat zowel revisionisten zoals Clark als Röhl over het hoofd zien dat de constitutionele capaciteit van het keizerschap niet verward moet worden met de persoonlijkheid en het politiek gedrag van de zittende keizer.¹² Het is de studie van Haardt waaraan ik mijn argumentatie over federalisme in het keizerrijk grotendeels ontleen. Clark en Röhl beargumenteren beiden dat Wilhelm II in zijn politieke gedrag veel roekelozer was dan zijn voorgangers.¹³ Door het ambt en de persoon echter door elkaar te halen wanneer men schrijft over de rol van de keizer in het politieke systeem, blijft de dynamische geschiedenis van het ambt in de literatuur volgens Haardt onderbelicht.¹⁴ Haardt schrijft daarover: 'Little more is known than that the Emperor generally gained some powers in the course of the increasing centralization of the Empire'.¹⁵ Clark, Röhl en anderen binnen het debat verklaren de macht van de keizer ten opzichte van andere politieke regeringen aan de hand van de constitutie van 1871, en negeren daarbij de aanmerkelijke verandering van die macht over de jaren heen, aldus Haardt.¹⁶

Haardt vervolgt dat door de grondwet van 1871 de macht van de Duitse keizer gebaseerd was op zijn positie van Pruisische koning. De koning van Pruisen was de president van de federatie onder de titel 'Duitse keizer', waarmee het voor alle andere koningen uitgesloten was om de Duitse kroon te dragen. Dat onderwierp de keizer wel aan verschillende federale beperkingen.¹⁷ Het rijk was niet slechts een groot-Pruisen.¹⁸ De Duitse natiestaat was 'een conglomeratie van regionale staten, een mozaïek van uiteenlopend historisch en cultureel erfgoed, bekrachtigd door het federale systeem'.¹⁹ De *Bundesrat*, waarin de 25 Duitse staten vertegenwoordigd waren, had wel degelijk invloed.²⁰ Tegelijkertijd verloren de verschillende staten essentiële elementen van hun soevereiniteit door zich te voegen bij het rijk, met name op het gebied van buitenlands beleid en militaire zaken.²¹ Haardt veronderstelt treffend dat de Duitse keizer door de grondwet verschillende monarchale

¹² Haardt, 'The Kaiser in the Federal State', 529-530.

¹³ Haardt, 'The Kaiser in the Federal State', 530.

¹⁴ Haardt, 'The Kaiser in the Federal State', 530.

¹⁵ Haardt, 'The Kaiser in the Federal State', 530.

¹⁶ Haardt, 'The Kaiser in the Federal State', 530.

¹⁷ Haardt, 'The Kaiser in the Federal State', 534.

¹⁸ Müller, *Royal Heirs in Imperial Germany*, 158.

¹⁹ Alon Confino, *The Nation as a Local Metaphor. Württemberg, Imperial Germany and National Memory, 1871-1914* (Chapel Hill 1997) 14.

²⁰ Siegfried Weichlein, 'Regionalism, Federalism and Nationalism in the German Empire', in: Joost Augusteijn en Eric Storm (red.), *Region and State in Nineteenth-Century Europe. Nation-Building, Regional Identities and Separatism* (Londen 2012) 93-110, aldaar 98.

²¹ Müller, *Royal Heirs in Imperial Germany*, 158-159.

rechten verkreeg, met name op het gebied van uitvoerend bestuur, zoals bevoegdheden over het leger, buitenlands beleid en personeel, maar diezelfde grondwet hem andere monarchale rechten ontzegde, vooral op wetgevend gebied, zoals het gebruik van vetorecht. De keizer was daarmee geen gewone monarch binnen het rijk, noch de soeverein van Duitsland.²²

Wel ontwikkelde de macht van het imperiale ambt zich door de jaren heen. In de wetgevende macht werd deze ontwikkeling volgens Haardt gekenmerkt door het geleidelijk ontstaan van twee belangrijke bevoegdheden: het recht om wetgeving voor te stellen en om een veto over wetten uit te spreken. Die bevoegdheden ontstonden in de praktijk van de politieke besluitvorming en door de onvolledigheid van de constitutie van 1871.²³ In de loop van de decennia kreeg het keizerlijke ambt een sterkere wetgevende positie. Dat baande de weg vrij voor een sterkere uitoefening van een 'persoonlijke heerschappij' door de keizer.²⁴

Ook op het gebied van uitvoerende macht is volgens Haardt een dergelijke ontwikkeling te zien. De federale grondwet gaf de keizer al verregaande uitvoerende bevoegdheden, zoals het benoemen van de rijkskanselier, maar de onvolledigheid van diezelfde grondwet versterkte in de daaropvolgende decennia de uitvoerende macht van de keizer. Dat gebeurde in een dergelijke mate, dat de Beierse advocaat Philipp Zorn, gespecialiseerd in constitutioneel recht, al in 1895 tot de conclusie kwam dat de *Bundesrat* niet langer het belangrijkste regeringsorgaan was, iets wat de grondwet wel deed doen voorkomen.²⁵

Zowel op wetgevend als uitvoerend gebied verkreeg de keizer in de context van het federalisme volgens Haardt dus meer macht door de jaren heen ten koste van de *Bundesrat* met zijn koningen en regionale regeringen.²⁶ Het idee van het Duitse keizerrijk als *Fürstenbund* (vorstenbond) was daarom fictie, concludeert de historicus in een ander artikel over het thema.²⁷ Daarmee vergeet hij niet dat de machtsrol van het ambt van de keizer binnen de context van het federalisme volgens zijn eigen argumentatie complex was. Wel probeert hij terecht aan te geven dat die macht zich ontwikkelde ten faveure van de keizer. Zo stelt hij dat Bismarck de legende van de vorstenbond nog wel gebruikte als strategie voor zijn eigen politieke gewin. Eerst als kalmeringsmiddel, om instemming van de verschillende vorsten voor de nieuwe grondwet te verkrijgen, vervolgens als preventiemiddel, om het ontstaan van een parlementaire regering te voorkomen en de vorsten te beschermen, en tot slot als drukmiddel, om de Reichstag in bedwang te houden en opstandige

²² Haardt, 'The Kaiser in the Federal State', 538.

²³ Haardt, 'The Kaiser in the Federal State', 539-540.

²⁴ Haardt, 'The Kaiser in the Federal State', 545.

²⁵ Haardt, 'The Kaiser in the Federal State', 545.

²⁶ Haardt, 'The Kaiser in the Federal State', 551.

²⁷ Oliver F.R. Haardt, 'Reichsgründung als Fürstenbund', in: Dorothee Mußnug en Michael Stolleis (red.), *Heinrich Zepfl (1807-1877). Heidelberger Universitätsprofessor und Rechtsgutachter* (Heidelberg 2019) 213-244, aldaar 243.

koningen tot de orde te roepen.²⁸ Na Bismarcks ontslag veranderde dat. In het Wilhelminische rijk speelde het idee van een vorstenbond geen rol meer. Daarvoor was het keizerrijk te sterk gecentraliseerd, had de keizer te veel macht verkregen en marginaliseerde deze ontwikkelingen de invloed van de *Bundesrat* te sterk volgens Haardt.²⁹ Hij stelt: 'Aus der einst politisch effektiven Fiktion war eine wirkungslose Absurdität geworden, die in der Versenkung verschwand'.³⁰

1.2 – Beieren, Wittelsbach en het federalisme

Beieren verloor door de eenwording van het Duitse rijk essentiële elementen van zijn soevereiniteit, zoals zeggenschap over buitenlands beleid en volledige verantwoordelijkheid over het leger.³¹ Tegelijkertijd profiteerde het koninkrijk van de manier waarop Bismarck het federalisme politiek gebruikte, in de vorm van een antiparlementarisme en de consolidering van de *Bundesrat*.³² Beieren kende een speciale rol binnen de bredere context van federale spanningen.³³ Doordat het antiparlementarisme ook in Beieren zelf sterk aanwezig was, zorgde een gezamenlijk antiparlementarisme voor de verdere integratie van Beieren in het keizerrijk.³⁴ In het alledaagse leven van Beieren zelf was daar echter maar weinig van te zien. Zoals Allan Mitchell vaststelde: burgers hadden een Beiers paspoort, hun bagage werd gecontroleerd door Beierse douaniers, op feestdagen hesen ze de eigen wit met blauwe vlag in plaats van het Duitse zwart-wit-rood en ze kenden hun eigen Beierse postzegels, die gekocht werden in Beierse postkantoren die niet de inscriptie 'keizerlijk postkantoor' boven de deur hadden, zoals gebruikelijk was in de rest van Duitsland.³⁵ Het vorstenhuis van Beieren had hierin een belangrijke rol. Het belichaamde en cultiveerde een niet-Pruisische stijl van het openbare leven, hoewel het zich over het algemeen realiseerde dat dit in de nabije toekomst niet volledig houdbaar zou zijn door de dominantie van Pruisen.³⁶

Voor Ludwig II, koning van Beieren van 1864 tot 1886, was de toenemende heerschappij van Pruisen een verregaand pijnpunt. Hij kon zich niet neerleggen bij de nieuwe status quo en probeerde de eenwording onder leiding van Pruisen regelmatig tegen te werken. Jammerend schreef hij in een brief naar een bevriende barones in 1871 dat zijn hart bloedde door de totstandkoming van het

²⁸ Haardt, 'Reichsgründung als Fürstenbund', 243.

²⁹ Haardt, 'Reichsgründung als Fürstenbund', 243.

³⁰ Haardt, 'Reichsgründung als Fürstenbund', 243-244.

³¹ Müller, *Royal Heirs in Imperial Germany*, 158-159.

³² Hans-Michael Körner, *Geschichte des Königreichs Bayern* (München 2006) 153.

³³ Müller, *Royal Heirs in Imperial Germany*, 172.

³⁴ Körner, *Geschichte des Königreichs Bayern*, 153.

³⁵ Müller, *Royal Heirs in Imperial Germany*, 172.

³⁶ Müller, *Royal Heirs in Imperial Germany*, 173.

keizerrijk, klagend over dat hij koning moest zijn in zo'n barre tijd en treurend dat hij sindsdien nog maar zelden vrolijk was geweest.³⁷ De weemoed van de koning reflecteerde voor een deel de sterke sceptische houding van een groot deel van de Beierse bevolking jegens het keizerrijk, maar voor hemzelf was het een persoonlijk drama.³⁸ Hij was het geweest die instemde met de stichting van het keizerrijk en beslissingen had genomen die regelrecht tegen het historische zelfbeeld van de dynastie van Wittelsbach ingingen.³⁹ Volgens Hans-Michael Körner zijn het voornamelijk deze politieke redenen die de latere geestesziekten van Ludwig II verklaren en de redenen waarom de vorst tegenwoordig bekend staat en veelvuldig bestudeerd is als 'sprookjeskoning, met zijn nachtelijke tochten in de Alpen, absurde voorstellingen in het nationale theater, onophoudelijke verering van Richard Wagner en diens muziek, zijn voorliefde voor sprookjeskastelen en vlucht uit de echte wereld'.⁴⁰ Hij kon de erfenis van zijn voorgangers in combinatie met de politieke federalistische realiteit na 1871 niet aan.

Na de tragische verdrinkingsdood van Ludwig II in 1886 volgde zijn oom, prins-regent Luitpold, hem op. Hij benaderde de kwestie over de positie van Beieren in het keizerrijk op minder emotionele wijze en was daardoor geschikter als particularistische vorst binnen het rijk in de ogen van de keizer en Bismarck. Mede doordat hij in 1866 betrokken was bij de Pruisisch-gezinde militaire hervormingen van het Beierse leger, werd Luitpold al snel geassocieerd met een positieve en actieve betrokkenheid bij Duitsland.⁴¹ Luitpold meende dat de verzoening van Wittelsbach met de nieuwe, bredere Duitse identiteit, in plaats van die verzoening tegen te werken, ten goede kwam aan Beieren.⁴²

De federalistische aard van het keizerrijk en de machtspositie van de keizer daarbinnen zijn dus complexe aangelegenheden en niet eenvoudig te duiden. In werkelijkheid verkreeg de keizer door de grondwet van 1871 verschillende rechten, en werden hem andere rechten juist ontzegd. Wel groeide de macht van de keizer op wetgevend en uitvoerend gebied door de jaren heen, ten koste van de *Bundesrat* en lokale vorsten. In Beieren bestond eenzelfde complexiteit en meervoudigheid met betrekking tot het Duitse federalisme. Enerzijds integreerde het vorstendom in het keizerrijk vanaf 1871 in toenemende mate, anderzijds was dat aan het straatbeeld volstrekt niet af te lezen. Wittelsbach stimuleerde een niet-Pruisisch openbaar leven en droeg dat uit. Voor Ludwig II was de nieuwe realiteit dan ook een persoonlijk drama, een drama dat eindigde in een tragisch lot. Zijn

³⁷ Müller, *Royal Heirs in Imperial Germany*, 173.

³⁸ Müller, *Royal Heirs in Imperial Germany*, 174.

³⁹ Körner, *Geschichte des Königreichs Bayern*, 160-161.

⁴⁰ Körner, *Geschichte des Königreichs Bayern*, 153.

⁴¹ Müller, *Royal Heirs in Imperial Germany*, 174.

⁴² Müller, *Royal Heirs in Imperial Germany*, 175.

opvolger, prins-regent Luitpold, was meer Pruisisch gezind.

Nu de machtspositie van de keizer en Pruisen ten opzichte van de deelstaten uiteen is gezet en de omgang van Beieren en zijn vorsten met het federalisme is geëxpliceerd, kan in een volgend hoofdstuk de politieke correspondentie van Bismarck omtrent Beieren worden toegelicht en geanalyseerd.

2 – De politieke correspondentie van Bismarck omtrent Beieren, 1886-1890

Bismarcks politieke omgang met Beieren wordt boven alles zichtbaar in de vele, veelal vertrouwelijke, politieke brieven die hij uitwisselde met de Pruisische gezanten in München en de rijke correspondentie die hij had met de Duitse keizers en Pruisische functionarissen over Beieren. Het hoofdthema in die berichtgeving sinds 1871 is namelijk ontegenzeggelijk de relatie tussen Beieren en het keizerrijk.⁴³ Het perspectief van de correspondentie wordt bijna altijd bepaald door de vermeende Beierse eigenzinnigheid enerzijds en de loyaliteit aan het rijk anderzijds, ongeacht de aanleiding van het schrijven. In dit hoofdstuk zal dan ook deze politieke correspondentie van Bismarck over Beieren worden besproken en geanalyseerd. Allereerst komt de correspondentie met en rondom de Pruisische gezant in München tussen 1886 en 1888 aan bod, de jaren waarin de omvang van de briefuitwisselingen een van haar hoogtepunten kende. Vervolgens zal worden ingegaan op de correspondentie van de rijkskanselier met Wilhelm II en Pruisische functionarissen van 1888 tot 1890.

2.1 – Bismarck, Werthern en de waanzin en dood van Ludwig II, 1886-1888

Georg Graf von Werthern (1816-1895) was de Pruisische gezant in München van 1867 tot 1888. Hij vertegenwoordigde daarmee gedurende meer dan twee decennia de Pruisische belangen in Beieren. Bismarck waardeerde Werthern zeer, niet in de laatste plaats omdat Werthern de verzoening van het noorden en zuiden van Duitsland als de belangrijkste opdracht van zijn diplomatieke werk beschouwde.⁴⁴ Werthern kreeg tijdens de uitvoering van zijn ambt veelvuldig te maken met Ludwig II, die, zoals eerder beschreven, in de literatuur steevast krankzinnig wordt verklaard en eveneens bekend staat als de 'sprookjeskoning'.⁴⁵ Vanaf 1886 komt correspondentie rondom Werthern over Ludwig II tot een laatste hoogtepunt en wordt Bismarck zeer actief betrokken bij de kwestie. Dat maakt de briefuitwisselingen die zich in deze jaren voltrekken over de situatie van Ludwig II zeer relevant en bruikbaar om mee te nemen in dit onderzoek.

De correspondentie tussen Bismarck en Werthern van 1886 tot 1888 behelst voor het allergrootste deel het tragische politieke einde van koning Ludwig II en zijn uiteindelijke dood in de Starnberger See in juni 1886. In die correspondentie zijn bepaalde patronen te ontdekken. Steevast de eerste stap die gezet wordt is dat Werthern Bismarck informeert over een bepaalde stand van zaken in Beieren rondom de koning, al dan niet op verzoek van betrokken ministers of de Beierse

⁴³ Körner, 'Na warte Wittelsbach!', 33.

⁴⁴ Winfried Baumgart, 'Vorwort' in: Idem (red.), *Ein preußischer Gesandter in München. Georg Freiherr von Werthern. Tagebuch und politische Korrespondenz mit Bismarck 1867-1888* (Berlijn 2018) 7-10, aldaar 7.

⁴⁵ Körner, *Geschichte des Königreichs Bayern*, 153.

regering. Enkele dagen later volgt een brief van Bismarck die de omgekeerde weg bewandelt, met aanbevelingen van de kanselier over hoe te handelen in de specifieke politieke situatie. Wat opvalt aan die aanbevelingen, is dat Bismarck te allen tijde pleit voor politieke voorzichtigheid, terughoudendheid of bedachtzaamheid wat betreft Beieren en zijn koning. Zuid-Duitse spanningen lijken zoveel mogelijk te moeten worden voorkomen.

Dat is meteen al terug te zien in de eerste briefuitwisseling in het jaar 1886 van Bismarck en Werthern. Werthern berichtte Bismarck in mei van dat jaar over de mentale toestand van Ludwig II en de reactie van het Beierse ministerie daarop. Voor de ministers was de maat vol. De schulden van de koning waren te hoog en de omgang met de leden van zijn hofhouding, die regelmatig vernederd en mishandeld werden en 'intieme diensten' moesten uitvoeren, was onaanvaardbaar. Afzetting of ontmoediging van het koningschap door gebruik te maken van een regentschap was de enige oplossing voor de ministers.⁴⁶ De regering verzocht daarom interventie van 'Höchstdero Hände', respectievelijk Bismarck of de keizer.⁴⁷ Bismarck reageerde op zijn beurt in een brief aan Werthern en was weinig bereidwillig om mee te werken aan het verzoek. Hij benadrukte dat volgens officiële richtlijnen een dergelijke aanvraag niet via de Pruisische gezant in München tot hem behoorde te komen, omdat die de Pruisische belangen in München vertegenwoordigde, maar via de Beierse gezant in Berlijn.⁴⁸ Vooral opmerkenwaardig binnen dit onderzoek is de reden die Bismarck vervolgens aandraagt voor het beklemtonen van deze beleidsregels. Elke stap die niet door Beierse maar door Pruisische organen wordt afgedwongen, zou volgens hem wrok kunnen veroorzaken in Beieren. Dat zou niet alleen de Pruisisch-Beierse relatie schaden, maar ook koning Ludwig en zijn ministers, aldus de rijkskanselier.⁴⁹ Klaarblijkelijk was Bismarck er alles aan gelegen om dat te voorkomen.

Na een tweede ontvangen brief over de krankzinnigheid van de Beierse koning en de wens van de ministers om Luitpold als prins-regent aan te wijzen, ditmaal van de Beierse gezant in Berlijn⁵⁰, reageerde Bismarck op vergelijkbaar terughoudende wijze. Hij vermeldde in een brief aan Wilhelm I expliciet dat bemoeienis van het rijk of andere *Bundesstaaten* was uitgesloten. Ook de keizer moest zich daarbij afzijdig houden en de kanselier riep Wilhelm I op om de situatie voorlopig niet te beïnvloeden. 'Nur das Bayerische Königshaus und die berufenen Organe des Bayerischen

⁴⁶ Winfried Baumgart, 'Einleitung' in: Idem (red.), *Ein preußischer Gesandter in München. Georg Freiherr von Werthern. Tagebuch und politische Korrespondenz mit Bismarck 1867-1888* (Berlijn 2018) 11-40, aldaar 35-36.

⁴⁷ Brief Werthern aan Bismarck, nummer 236, 3 mei 1886, in: *Ein preußischer Gesandter in München. Georg Freiherr von Werthern. Tagebuch und politische Korrespondenz mit Bismarck 1867-1888*, red. Winfried Baumgart (Berlijn 2018) 454-456.

⁴⁸ Baumgart, 'Einleitung', 36.

⁴⁹ Brief Bismarck aan Werthern, nummer 237, 5 mei 1886, in: *Ein preußischer Gesandter in München*, 456-457.

⁵⁰ Brief Lerchenfeld aan Rantzau, nummer 242, 22 mei 1886, in: *Ein preußischer Gesandter in München*, 464-465.

Staates sind in der Lage [...] ein Urtheil [...] bilden zu können', aldus Bismarck.⁵¹ Het ligt voor de hand dat Bismarck wederom spanningen met Beieren en de Beierse koning wilde voorkomen, de koning die hij overigens in dezelfde brief omschrijft als 'oorspronkelijk hoogbegaafde en nationaalgezinde vorst die mij altijd met bijzondere genade geëerd heeft'.⁵²

Dat Bismarck onder geen beding wilde ingrijpen, wordt eveneens duidelijk uit zijn correspondentie met Werthern in juni, vlak voor de dood van Ludwig. Werthern informeerde Bismarck over de inhoud van twee andere brieven aangaande de gezondheid van Ludwig.⁵³ Bismarck reageerde in een brief aan Werthern kort maar krachtig. Hij beval Werthern om de hele kwestie 'te negeren en dood te zwijgen'.⁵⁴ Bismarck was begaan met het lot van de Beierse koning. Na diens dood en bericht daarover van Werthern was hij duidelijk aangeslagen. De eerste woorden die hij sprak na ontvangst van het bericht schenen volgens zijn schoonzoon en privésecretaris Kuno Graf zu Rantzau (1843-1917) te zijn geweest: 'das ist eine Erlösung für die arme Seele. Der König würde, wenn er gelebt hätte, gewiß noch viel zu leiden gehabt haben'.⁵⁵ Ook deze betrokkenheid en inleving is illustratief voor Bismarcks omgang met de Beierse koning en het Beierse koninkrijk als geheel.

In februari 1888 kwam het diplomatieke dienstverband van Werthern in München ten einde nadat hij herhaaldelijk vertrouwelijke geschriften naar buitenlandse regeringen had doorgestuurd. Bismarck bedankte de ervaren diplomaat uitdrukkelijk in een laatste brief en wenste hem geluk voor het verdere verloop van zijn loopbaan.⁵⁶ De onvoorwaardelijke inzet van Werthern voor de Pruisisch-Duitse verhoudingen was Bismarck kennelijk beslist niet vergeten.

2.2 – Bismarcks correspondentie over de wandaden van Wilhelm II, 1888-1890

Naast de al genoemde politieke voorzichtigheid, terughoudendheid en bedachtzaamheid van Bismarck in de omgang met Beieren, komt in de correspondentie van de rijkskanselier met en rondom Wilhelm II over het Zuid-Duitse vorstendom tussen 1888 en 1890 een aanvullend thema naar boven. Bismarck adviseert de keizer niet alleen over diens omgang met München, maar lijkt Wilhelm II ook regelmatig te moeten en willen corrigeren bij bepaalde plannen en gedragingen. Het klassieke beeld van Bismarck als politiek doordacht tacticus en Wilhelm II als veel minder politiek vernuftig komt zo ook in de correspondentie over Beieren naar voren.

⁵¹ Brief Bismarck aan Wilhelm I, nummer 244, 25 mei 1886, in: *Ein preußischer Gesandter in München*, 466-468.

⁵² Brief Bismarck aan Wilhelm I, nummer 244, 25 mei 1886, in: *Ein preußischer Gesandter in München*, 466-468.

⁵³ Baumgart, 'Einleitung', 38-39.

⁵⁴ Brief Bismarck aan Werthern, nummer 251, 11 juni 1886, in: *Ein preußischer Gesandter in München*, 474.

⁵⁵ Brief Rantzau aan Berchem, nummer 259, 14 juni 1886, in: *Ein preußischer Gesandter in München*, 482.

⁵⁶ Brief Bismarck aan Werthern, nummer 55, 24 februari 1888, in: *Otto von Bismarck. Gesammelte Werke-Neue Friedrichsruher Ausgabe: Abteilung III: 1871-1898. Schriften, Band 8: 1888-1890*, red. Andrea Hopp en Holger Afflerbach (Paderborn 2014) 63-64.

Dat is bijvoorbeeld te zien in een brief van augustus 1888 aan Maximilian Graf von Berchem (1841-1910), de ondersecretaris van buitenlandse zaken, waarin Bismarcks schoonzoon en privésecretaris Rantzau Bismarcks standpunt over het reisgedrag van Wilhelm II beschrijft. Bismarck had in een eerder gesprek met Wilhelm II vernomen dat de keizer bij een reis naar Wenen ook de koning van Württemberg en prins-regent Luitpold van Beieren zou bezoeken. Later bleek echter dat de keizer daarvan afzag. Dat stuitte op onbegrip bij de rijkskanselier. Bismarck beval Berchem om de keizer te vertellen dat het hem zou spijten als de bezoeken niet door zouden gaan. Hij benadrukte dat een goede verstandhouding tussen de keizer en de koningen belangrijk was en dat Wilhelm II daar zelf ook zeker aan moest bijdragen. De kanselier zou het vreemd en opvallend vinden als de keizer de monarchen van Rusland, Zweden en Denemarken wel zou bezoeken, zoals hij had gedaan, maar de Duitse vorsten zou overslaan. Zodoende sprak hij zijn bezorgdheid uit.⁵⁷ Het moge inmiddels duidelijk zijn dat Bismarck de binnenlandse politieke verhoudingen met Beieren zeer belangrijk achtte.

Een ander voorbeeld is Bismarcks correspondentie met Wilhelm II in september van hetzelfde jaar over de *Bayreuther Festspiele*, een festival dat was opgezet om de Beierse componist Richard Wagner te eren. Bismarck had vernomen dat Wilhelm II het protectoraat van dit Beierse festival zou kunnen overnemen en daar niet onwelwillend tegenover stond. Bismarck was echter minder enthousiast en gaf in een brief aan zijn bedenkingen te hebben. Hij stelde dat 'nauwere persoonlijke relaties van de keizer met het festival in Bayreuth nieuwe voeding zou geven aan het wantrouwen van de Beieren, wat nu juist moeizaam maar met succes was overwonnen in het licht van behoud van de constitutionele positie ten opzichte van het keizerrijk'. Juist omdat Bayreuth een van de oude Brandenburgse streken was, was het festival een 'gevoelig punt voor Beierse rivaliteiten en wantrouwen'. Bovendien was het volgens Bismarck ook goed mogelijk om af te zien van het protectoraat, omdat ervan afzien de interne politiek van het Duitse Rijk geen schade zou toebrengen. Om deze redenen vroeg Bismarck Wilhelm II zijn eventuele plannen te schrappen.⁵⁸ Toen midden oktober alsnog berichten kwamen uit München met aanwijzingen dat de keizer het protectoraat van het festival wilde hebben, beval Bismarck nogmaals om Wilhelm II hierover te spreken. Een keizerlijke bescherming op Beiers grondgebied zou immers tot 'dynastieke verstoringen' kunnen leiden, aldus Bismarck. Dat de kanselier bezorgd was over het vraagstuk, wordt extra kracht bijgezet door het feit dat hij bovenaan de brief een notitie met het woord 'Eilig!' ('Gehaast!') toevoegde.⁵⁹

In dit laatste voorbeeld lijken ook motieven achter het corrigeren van de plannen en daden van de keizer en Bismarcks bezieling met betrekking tot het zuidelijke koninkrijk naar voren te

⁵⁷ Brief Rantzau aan Berchem, nummer 159, 16 augustus 1888, in: *Otto von Bismarck*, 185-186.

⁵⁸ Brief Bismarck aan Wilhelm II, nummer 188, 20 september 1888, in: *Otto von Bismarck*, 221-222.

⁵⁹ Briefinstructie van Bismarck, nummer 214, 15 oktober 1888, in: *Otto von Bismarck*, 257-258.

komen. De argumentatie die Bismarck gebruikte om af te zien van het protectoraat, welteverstaan voorkomen van schade aan het Duitse Rijk en 'dynastieke verstoringen', had te maken met het eigen imperiale of keizerlijke belang. In hoofdstuk 1 was al vastgesteld dat Bismarck het idee van de vorstenbond gebruikte voor zijn eigen politieke gewin. Het is aannemelijk dat de omgang met Beieren hierin geen uitzondering was.

Tot slot kan Bismarcks omgang met Beieren geïllustreerd en getypeerd worden aan de hand van een brief aan Wilhelm II op 4 februari 1889, waarin hij de keizer instrueerde over het geven van een oorkonde aan een Beierse handelaar die nieuwe afzetmarkten voor Duitsland in Engeland en Amerika verwezenlijkt had. Naast het verzoek aan de keizer om de oorkonde te verlenen, stond in de brief ook de belofte dat 'de koninklijke Beierse regering zich volgens een vertrouwelijke verklaring geen zorgen zou maken over de toekenning van de titel'.⁶⁰ Zelfs bij een relatief bescheiden aangelegenheid werd rekening gehouden met de gevoeligheden rondom koninkrijk Beieren en het keizerrijk.

Bismarcks politieke omgang met betrekking tot Beieren moet dus worden samengevat als politiek voorzichtig, terughoudend en bedachtzaam, in het licht van dienstbaarheid aan de eigen imperiale en Duitse belangen. Dat komt niet alleen terug in de correspondentie rond de Pruisische gezant in München, maar ook in de correspondentie rond Wilhelm II, correspondentie die van Bismarcks kant sturend en corrigerend van aard was. Een voorzichtig opstapje naar de politieke omgang van Wilhelm II met Beieren is daarmee reeds gemaakt. In het volgende hoofdstuk zal op dit onderwerp dieper worden ingegaan.

⁶⁰ Brief Bismarck aan Wilhelm II, nummer 312, 4 februari 1889, in: *Otto von Bismarck*, 388.

3 – De politieke correspondentie van Wilhelm II omtrent Beieren, 1890-1900

De politieke omgang van Wilhelm II met Beieren valt niet eenvoudig te thematiseren of in één overzicht te vangen. De omgang splitst zich vanzelfsprekend uit over meerdere deelgebieden. De verhouding met het huis Wittelsbach, de Beierse ministers, de katholieke Beierse adel en de patriotistische centrumoppositie zijn bijvoorbeeld alle van belang.⁶¹ Desalniettemin valt er een rode draad en centraal thema te ontdekken in de omgang van de keizer met de zuidelijke deelstaat en diens vorsten en vertegenwoordigers. Door de steeds krachtiger wordende ‘persoonlijke heerschappij’⁶² van de keizer, zoals beschreven door Röhl en ook Haardt, en de voltrekking van de Wilhelminische politiek, was Wilhelm II in staat het imperiale beleid te controleren. Hierdoor, en door Wilhelms politieke tacteloosheid, liepen de spanningen tussen de keizer en Beieren in de jaren 1890 hoog op.⁶³ Die spanningen kwamen tot uiting in een hele reeks van incidenten, die in dit hoofdstuk zullen worden besproken aan de hand van correspondentie van Wilhelm II en brieven van Pruisische gezanten in München.

Die correspondentie kan namelijk gezien worden als een weerspiegeling van de zeer complexe verhouding tussen Wilhelm II en Beieren.⁶⁴ In de brieven en telegrammen worden, naast de politieke belangen van de Pruisische gezanten in München, vooral de interesses en belangen van Wilhelm II ten opzichte van Beieren zichtbaar.⁶⁵ In het bijzonder geldt dat voor de berichtgeving van de gezant Philipp zu Eulenburg (1847-1921). Van alle Pruisische gezanten in München had hij het meeste directe contact met Wilhelm II. Volgens de Duitse historicus Hans-Michael Körner is ‘uit Eulenburgs berichten aan zijn keizerlijke vriend af te lezen, wat de keizer bij alle Beierse aangelegenheden het meest bewoog en wat de keizer daarbij in het bijzonder interesseerde’.⁶⁶ In dit hoofdstuk wordt dan ook voornamelijk correspondentie van Philipp zu Eulenburg en Wilhelm II over Beieren besproken en geanalyseerd. Gekozen als onderzoeksperiode zijn de jaren 1890 tot en met 1900, de eerste tien jaar van Wilhelms regeerperiode na het ontslag van Bismarck en de jaren waarin de keizer zijn ‘persoonlijke heerschappij’, mede door dat ontslag, verder uit kon bouwen. Benoemd moet worden dat dit hoofdstuk geenszins een geheel sluitend overzicht kan bieden van de correspondentie en verhouding van Wilhelm II met Beieren. Als dat al mogelijk zou zijn, is daar in dit onderzoek simpelweg te weinig ruimte voor. In plaats daarvan worden, op gelijke wijze als in voorgaand hoofdstuk, verscheidene voorvallen besproken die illustratief zijn voor de politieke

⁶¹ Körner, ‘Na warte Wittelsbach!’, 33.

⁶² Röhl, *Wilhelm II*, 1040-1041.

⁶³ Körner, ‘Na warte Wittelsbach!’, 32.

⁶⁴ Körner, ‘Na warte Wittelsbach!’, 33.

⁶⁵ Körner, ‘Na warte Wittelsbach!’, 33.

⁶⁶ Körner, ‘Na warte Wittelsbach!’, 33.

omgang met het eigzinnige Beierse vorstendom.

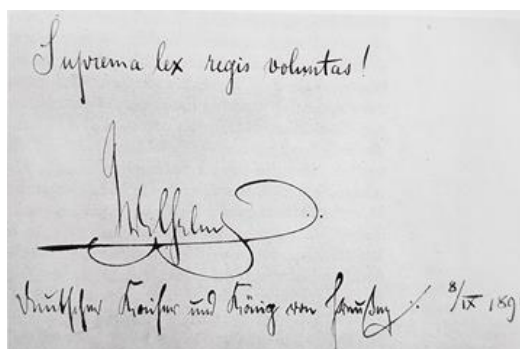
3.1 – Spanningen, impulsiviteit en tactloosheid aan het begin van het decennium, 1890-1895

De eerste jaren van het decennium lijken voornamelijk te worden gekenmerkt door oplopende spanningen tussen Wilhelm II en Beieren en zijn bestuurders, aangewakkerd door verschillende incidenten. De politiek ontactische houding en impulsiviteit van de keizer waren veelvuldig aanleiding van deze incidenten. Zo berichtte Eulenburg keizer Wilhelm II op 28 november 1891 over de gevolgen van de woorden 'Suprema lex regis voluntas' ('de wil van de koning moet de hoogste wet zijn') in Zuid-Duitsland, woorden die de keizer in september van dat jaar in het gouden boek van de stad München had geschreven bij een bezoek aldaar. Met 'koning' leek Wilhelm II zowel zichzelf als de koning van Beieren te bedoelen. Eulenburg schreef dat 'alle partijen, zonder uitzondering, zich beledigd hadden gevoeld door de woorden' en dat ze vermoedelijk tegen de keizer gebruikt zouden gaan worden. Dat was met name het geval omdat 'men in de mededeling ook meende te lezen dat de persoonlijke keizerlijke wil boven de Beierse wil stond'. Als Wilhelm II in september niet zo'n goede persoonlijke indruk had gemaakt in Beieren, meende Eulenburg, zou de keizer nu zeker voor een groot probleem hebben gestaan. 'Das kann ich Euerer Majestät versichern!', voegde de gezant boos toe. Volgens Eulenburg was er door het voorval wel een onmiskenbare smet gekomen op het in september ontstane positieve beeld van de keizer in Beieren, en dat bedroefde hem in het belang van Wilhelm II zeer.⁶⁷

Eulenburg zat lange tijd met de kwestie in zijn maag, blijkt uit een brief van 19 december aan Wilhelm II waarin hij opnieuw de inscriptie in het boek aanhaalde. De gezant had vernomen dat de keizer in het bezit was van een inlegvel, bestemd om met terugwerkende kracht toegevoegd te worden aan het gouden boek van München. Eulenburg schreef dat hij het zou toejuichen als de keizer enkele zinnen zou kunnen schrijven die 'het effect van de eerste inscriptie zouden afzwakken'. Eulenburg deed ook een voorstel en drong aan om 'Ich dien' te noteren, omdat dat een oud motto van Huis Hohenzollern was en omdat de gedachte dat de keizer 'de eerste dienaar van de staat zou zijn en de staat zou dienen, suprema lex regis voluntas', aan zou slaan in Beieren.⁶⁸ Of Wilhelm II het advies van Eulenburg ook daadwerkelijk overnam, wordt uit verdere correspondentie niet duidelijk.

⁶⁷ Brief Eulenburg aan Wilhelm II, nummer 556, 28 november 1891, in: *Philipp Eulenburgs Politische Korrespondenz. Band I. Von der Reichsgründung bis zum Neuen Kurs. 1866-1891*, red. John C. G. Röhl (Boppard am Rhein 1976) 727-731.

⁶⁸ Brief Eulenburg aan Wilhelm II, nummer 566, 19 december 1891, in: *Philipp Eulenburgs Politische Korrespondenz. Band I, 738-739*.

Figuur 1: Bijdrage Wilhelm II in het gouden boek van de stad München, 1891. Bron: Hans-Michael Körner, 'Na warte Wittelsbach! Kaiser Wilhelm II. und das Königreich Bayern', in: Hans Wilderotter en Klaus-D. Pohl (red.), *Der letzte Kaiser. Wilhelm II. im Exil* (Gütersloh/München 1991) 31-42, aldaar 37.

Dat spanningen en ergernis tussen Wilhelm II en Beieren bij het minste of geringste voorval konden komen bovendrijven in de eerste helft van het decennium, wordt evenzeer duidelijk uit een telegram van 14 februari 1892 van de huismaarschalk van Wilhelm II, gericht aan Eulenburg. Onderwerp van de correspondentie was een winters bezoek van de keizer aan Beieren. Wilhelm II had gemerkt dat zijn verjaardag daar op geen enkele wijze was gevierd en de keizer bevond zich daarom 'in een prikkelbare bui'. Verder valt te lezen dat Wilhelm II 'eens goed zijn mening hierover zou willen verkondigen' en dat hij 'werkelijk zeer kwaad' was. Aan Eulenburg werd tot slot gemeld dat de stemming bij de keizer over het niet vieren van zijn verjaardag absoluut geen rooskleurige was. 'Maar laat het ze niet merken', schreef de maarschalk in een laatste zin. Dat zou immers beter zijn voor alle partijen.⁶⁹

Enkele weken later deed de Pruisische diplomaat Friedrich von Holstein (1837-1909) zijn beklag bij Eulenburg over de humeurige stemming van de keizer door het incident. Holstein schreef dat het 'een ongeluk was dat de keizer zo vaak zijn doel voorbyschiet'. De diplomaat beval Eulenburg om 'Wilhelm II niets meer te schrijven, wat hem tegen München kon irriteren vanwege het ontbreken van een verjaardagsfeestje'. De kans was anders namelijk groot dat Wilhelm II op de verjaardag van prins-regent Luitpold van Beieren ook niets zou ondernemen en spanningen tussen Pruisen en Beieren verder op zouden lopen.⁷⁰

Hoewel Eulenburg onhandige, impulsieve en explosieve acties van de keizer in het openbaar ten opzichte van Beieren probeerde te voorkomen en herstellen, was hij achter de schermen ook

⁶⁹ Brief August Graf zu Eulenburg aan Philipp Eulenburg, nummer 587, 14 februari 1892, in: *Philipp Eulenburgs Politische Korrespondenz. Band II. Im Brennpunkt der Regierungskrise. 1892-1895*, red. John C. G. Röhl (Boppard am Rhein 1979) 770-771.

⁷⁰ Brief Holstein aan Eulenburg, nummer 593, 27 februari 1892, in: *Philipp Eulenburgs Politische Korrespondenz. Band II*, 780-781.

Wilhelms mening toebedeeld dat 'via Beieren het federalisme een gevaar was'.⁷¹ Dat kan geïllustreerd worden aan de hand van een brief die de gezant aan de keizer stuurde op 27 november 1893. Eulenburg stelde dat hij binnen de *Bundesrat* een bond tegen Beieren wilde vormen om 'Beiers grootheidsverlangen' een halt toe te roepen. Om dat te bewerkstelligen had hij een 'vriendje van de keizer' aangesteld. Diens belangrijkste opgave was om 'Beieren in de Bundesrat te verzwakken'. Die opdracht zou volgens Eulenburg overigens niet al te moeilijk moeten zijn, maar voor de keizer en het rijk wel buitengewoon voordelig.⁷²

Wilhelm II schreef op zijn beurt enkele dagen later aan Eulenburg dat hij zeer gelachen had om de brief. 'In deze tijd is het dubbel nodig, voor alle Duitsers, om zich achter de vlag van de keizer en het rijk te scharen! Wie niet wil, is een vijand, en wee hem, die mijn vijand wil zijn!', vond hij.⁷³ Beieren moest zich onderwerpen aan het rijk en zich onderdanig opstellen. Gebeurde dat niet, dan schuwde Wilhelm II niet om desnoods te regeren met harde hand, aldus de keizer zelf.

3.2 – *Stampende gelakte laarzen: slechte verhoudingen aan het einde van de eeuw, 1895-1900*

Denkbeelden van Eulenburg en Wilhelm II over de politieke omgang met Beieren worden echter boven alles duidelijk uit een brief van Eulenburg op 8 juni 1896 aan de diplomaat Bernhard von Bülow (1849-1929). Eén van de hoofdonderwerpen van die brief was de te varen politieke koers van het keizerrijk met betrekking tot de *Bundesstaaten*. Eulenburg stelde dat het rijk voortaan 'liberaal en modern' geregeerd moest worden. Hij meende dat als Duitsland deze koers niet zou volgen, 'in korte tijd volledig onhoudbare toestanden zich voor zouden doen, die een tendens zouden zijn van het gesterkte particularistische streven van Bundesstaaten zoals Beieren'. 'Ich kenne die Bundesbrüder sehr genau!', schreef hij daaropvolgend. Duitsland moest dus modern geregeerd worden, 'passend bij het nieuwe tijdperk, als nieuwe lak op laarzen'. Dat moesten dan wel 'gelakte laarzen met dubbele zolen' zijn, 'waterdicht en zware sporen achterlatend, waarmee de keizer de Bundesvorsten op de voeten zou kunnen stampen, wanneer ze niet doen wat Pruisen wil'.⁷⁴

Gevolg van deze houding was dat de politieke relatie tussen Wilhelm II en Beieren in de tweede helft van de jaren 1890 tot een vriespunt was gedaald. De opvolger van Eulenburg als Pruisische gezant in München, Anton Graf Monts de Mazin (1852-1930), berichtte hierover meerdere

⁷¹ Brief Eulenburg aan Wilhelm II, nummer 850, 27 november 1893, in: *Philipp Eulenburgs Politische Korrespondenz. Band II*, 1146-1147.

⁷² Brief Eulenburg aan Wilhelm II, nummer 850, 27 november 1893, in: *Philipp Eulenburgs Politische Korrespondenz. Band II*, 1146-1147.

⁷³ Brief Wilhelm II aan Eulenburg, nummer 852, 29 november 1893, in: *Philipp Eulenburgs Politische Korrespondenz. Band II*, 1148.

⁷⁴ Brief Eulenburg aan Bülow, nummer 1233, 8 juni 1896, in: *Philipp Eulenburgs Politische Korrespondenz. Band III. Krisen, Krieg und Katastrophen. 1895-1921*, red. John C. G. Röhl (Boppard am Rhein 1983) 1693-1697.

malen in brieven aan Eulenburg, inmiddels ambassadeur in Wenen, en Holstein. Zoals op 7 augustus 1896, toen de gezant stelde dat men in München en Zuid-Duitsland 'droomt van een staatsgreep, die zou leiden tot federalisering van het rijk, of misschien zelfs een schaakmat van de keizerlijke kroon, of in ieder geval de huidige drager ervan'.⁷⁵ Of op 2 maart 1897, toen Monts berichtte over de woede die Wilhelm II inmiddels had opgewekt bij de gemiddelde Zuid-Duitser. Monts stelde dat men zich in Beieren ergerde over 'de keizer en zijn onvoorspelbare interventies', en voegde eraan toe dat 'het prestige van de drager van de kroon' eronder leed.⁷⁶ Eenzelfde tendens valt op te maken uit een brief die Monts stuurde aan Eulenburg op 20 maart 1897, waarin hij schreef dat de stemming in het zuiden met betrekking tot de keizer 'betreurenswaardig' was. Men 'was klaar met de keizer' en 'de harten van de mensen waren voor altijd van hem vervreemd'. Het rijk kon volgens Monts nog steeds op enige steun rekenen in Beieren, maar de keizer niet. Hij schreef tot slot over Wilhelm II: 'Weet hij wel dat zijn onduidelijke ideeën in volledige tegenspraak zijn met de gevoelens van de natie?'.⁷⁷ De berichten waren voor Eulenburg aanleiding om zelf polshoogte te nemen in Zuid-Duitsland.⁷⁸ Hij concludeerde, zo blijkt uit een brief aan Wilhelm II, dat de stemming inderdaad slecht was en zich met name tegen de keizer keerde.⁷⁹

Wilhelm II zelf bleef ondertussen met 'stampende gelakte laarzen' regeren met betrekking tot Beieren. Zo wilde hij in juli 1898 'onder geen beding' een hervormingswet ondertekenen, totdat prins-regent Luitpold de Beierse senaat in Berlijn had erkend. De keizer gaf aan dat als Beieren niet toegaf, hij de schuld van het niet ondertekenen van de hervormingswet 'simpelweg volledig en openbaar bij Beieren zou leggen'. Eulenburg berichtte de diplomaat Bülow hierover en schreef: 'ik heb het maar gelaten, want een verdere discussie zou de keizer enorm opwinden'.⁸⁰

Wat dit hoofdstuk duidelijk maakt, is dat de in de inleiding genoemde woede-uitbarsting van keizer Wilhelm II tegen Wittelsbach in 1900⁸¹, nadat hij zag dat alleen militaire Beierse gebouwen de vlag van het keizerrijk hesen, beslist niet op zichzelf staat. Door de 'persoonlijke monarchie' was Wilhelm II in staat om te 'stampen met gelakte laarzen'. Daarnaast wordt zijn politieke omgang met Beieren

⁷⁵ Brief Monts aan Eulenburg, nummer 1254, 7 augustus 1896, in: *Philipp Eulenburgs Politische Korrespondenz. Band III*, 1728-1729.

⁷⁶ Brief Monts aan Holstein, nummer 1301, 2 maart 1897, in: *Philipp Eulenburgs Politische Korrespondenz. Band III*, 1795-1796.

⁷⁷ Brief Monts aan Eulenburg, nummer 1309, 20/21 maart 1897, in: *Philipp Eulenburgs Politische Korrespondenz. Band III*, 1804-1806.

⁷⁸ Brief Eulenburg aan Wilhelm II, nummer 1336, 3 augustus 1897, in: *Philipp Eulenburgs Politische Korrespondenz. Band III*, 1850.

⁷⁹ Brief Eulenburg aan Wilhelm II, nummer 1339, 18 augustus 1897, in: *Philipp Eulenburgs Politische Korrespondenz. Band III*, 1853-1854.

⁸⁰ Brief Eulenburg aan Bülow, nummer 1379, 13 juli 1898, in: *Philipp Eulenburgs Politische Korrespondenz. Band III*, 1906-1907.

⁸¹ Müller, *Royal Heirs in Imperial Germany*, 157.

vooral gekenmerkt door impulsieve acties en weinig politiek vernuft, zoals blijkt uit de vele correspondentie rond Philipp zu Eulenburg. Het zorgde ervoor dat de relatie tussen Wilhelm II en Beieren en zijn heersers rond de eeuwwisseling tot een dieptepunt was gedaald.

Conclusie

De ‘misschien wel enige Duitse staat die erin was geslaagd een echt en zelfvoldaan nationaal gevoel te ontwikkelen’⁸², kreeg vanaf 1871 te maken met een nieuwe realiteit. Bismarck begreep al jaren voor het ontstaan van het keizerrijk dat eventuele aansluiting bij Pruisen in Beieren gevoelig lag en speciale belangen van het vorstendom gerespecteerd moesten worden om vereniging te bewerkstelligen en eensgezindheid met de Beierse vorsten te behouden. Dat amper dertig jaar later, in 1900, keizer Wilhelm II een volstrekt andere verbale politieke strategie hanteerde tegenover Beieren en Wittelsbach, is gezien de uitspraken van Bismarck op het eerste oog opvallend. Desalniettemin zijn de opmerkingen van Wilhelm II na het niet bevlagen van Beierse gebouwen niet verwonderlijk gegeven de achterliggende politieke situatie en de persoonlijkheid van de keizer. Ook staan de uitlatingen zeker niet op zichzelf. De veranderende politieke machtscontext met betrekking tot de keizer en het federalisme, de gekozen politieke strategie van het nieuwe Duitsland na 1890 en het karakter van Wilhelm II droegen alle bij aan de totstandkoming van uitspraken als het in de inleiding genoemde ‘Na warte Wittelsbach!’⁸³ in 1900.

Dit onderzoek heeft aangetoond dat de politieke omgang van Bismarck en Wilhelm II met het koninkrijk Beieren tussen 1886 en 1900 sterk van elkaar verschilde. Zo stelt het dat Bismarck zweerde bij politieke voorzichtigheid, terughoudendheid en bedachtzaamheid in de omgang met Beieren en zijn machtshebbers, om spanningen tussen Pruisen en Beieren te voorkomen. Dat komt bijvoorbeeld sterk naar voren in de rijke correspondentie die de rijkskanselier had met de Pruisische gezant in München, Georg Graf von Werthern, over de geestesziekte en noodlottige dood van Ludwig II. Uit Bismarcks correspondentie met en over Wilhelm II blijkt tevens dat de rijkskanselier er alles aan was gelegen om bepaalde politieke plannen en gedragingen van Willem II tegenover Beieren die hem niet zinden, te corrigeren. Motieven daarachter hadden wederom te doen met thema’s als ‘geen nieuwe voeding geven aan het wantrouwen van de Beieren’ of ‘voorkomen van dynastieke verstoringen’.

De houding van Bismarck ten opzichte van Beieren had alles te maken met het door Oliver F.R. Haardt beschreven federalisme in het keizerrijk, zoals aangestipt in het eerste hoofdstuk van dit onderzoek: Het idee van een vorstenbond, waarin de verschillende koninkrijken enige inspraak hadden in de politiek van het rijk, gebruikte de kanselier voor zijn eigen, Pruisische, politieke gewin.⁸⁴ Daarbij was het volgens Bismarck vooral noodzaak om een goede politieke relatie te onderhouden tussen Pruisen en het vorstendom Beieren.

⁸² Hanisch, ‘Nationalisierung der Dynastien oder Monarchisierung der Nation?’, 83.

⁸³ Körner, ‘Na warte Wittelsbach!’, 31.

⁸⁴ Haardt, ‘Reichsgründung als Fürstenbund’, 243.

Wilhelm II was tactlozer en eenzijdiger in zijn politieke omgang met Beieren. Op basis van dit onderzoek blijkt dat, toch in ieder geval in relatie tot het zuidelijke vorstendom, Wilhelm II in staat was de door John Röhl beschreven ‘persoonlijke monarchie’⁸⁵ uit te bouwen om zo het imperiale beleid verder te controleren. Haardt beschreef al dat de keizer in de context van het federalisme meer macht door de jaren heen verkreeg ten koste van de *Bundesrat* en regionale koninkrijken. Het idee van het keizerrijk als vorstenbond speelde na 1890 definitief geen rol meer, aldus Haardt.⁸⁶

Door de keizerlijke macht en politieke onvoorzichtigheid en impulsiviteit van Wilhelm II liepen de spanningen tussen de keizer en Beieren en zijn vertegenwoordigers met enige regelmaat hoog op en is er een veelvoud aan politieke incidenten aan te wijzen in de jaren 1890, die alle te doen hebben met federalistische gevoeligheden en wederzijdse ergernis. De correspondentie rond Philipp zu Eulenburg die besproken en geanalyseerd is in dit onderzoek, werkt als een weerspiegeling van die moeizame verhouding en spanningen. Voorbeelden zijn brieven over het schrijven van een ongelukkige tekst in het gouden boek van München door Wilhelm II of over het niet ondertekenen van een hervormingswet, omdat de Beierse prins-regent de Beierse senaat in Berlijn nog niet had erkend. Tactloosheid en regeren met Pruisische harde hand waren in de politieke omgang van de keizer met Beieren aan de orde van de dag.

De onderzochte verschillende houdingen van Bismarck en Wilhelm II met betrekking tot Beieren zijn in lijn met de in de historische wetenschappelijke literatuur al zo veelvuldig beschreven politieke verschillen in politieke koers van beide staatsmannen in algemenere zin. Ook rijmen de verschillende handelwijzen met de door Haardt beschreven politieke ontwikkeling van het federalisme ten gunste van de keizer en afzwakking van de macht van de vorstenbond. Uit de politieke omgang van Bismarck en Wilhelm II met Beieren tussen 1886 en 1900 blijkt dat aan de voorstelling van de vorstenbond als steeds sterkere fictie toegevoegd zou kunnen worden dat ook het federalisme tot steeds verdere fictie verwerd, in de betekenis dat de mate van al dan niet geveinsde zelfstandigheid die aan de deelstaat werd toegekend aanhoudend slonk. Wilhelm II kan gezien worden als de verpersoonlijking van deze tendens. Dit onderzoek heeft zodoende een eigen, grotendeels unieke bijdrage geleverd aan het bouwwerk van wetenschappelijke kennis over het Duitse keizerrijk en de politieke verschillen tussen de prominentste politieke individuen van het rijk. Desalniettemin zal nog legio wetenschappelijk onderzoek moeten worden uitgevoerd om de voortdurend in ontwikkeling zijnde machtsverhoudingen in het keizerrijk verder te kunnen doorgronden. Te beginnen met de verschillen in politieke omgang van Bismarck en Wilhelm II met Beieren voor 1886 en na 1900, een voor de hand liggend thema voor vervolgonderzoek. Andere

⁸⁵ Röhl, *Wilhelm II*, 1040-1041.

⁸⁶ Haardt, ‘Reichsgründung als Fürstenbund’, 243.

thema's die onderzocht zouden kunnen worden, zijn de verschillen in politieke omgang tussen Bismarck en Wilhelm II met andere deelgebieden in Duitsland of de mate van 'persoonlijke heerschappij' van de keizer in meer afgelegen Duitse contreien, zoals de koloniën. Of deze gebieden net als Beieren ook te maken kregen met een politiek welwillende Bismarck en ongevoeglijke Wilhelm II, zal moeten blijken.

Literatuurlijst

Bronnenuitgaven

Bismarck, Otto von, *Otto von Bismarck. Gesammelte Werke–Neue Friedrichruher Ausgabe: Abteilung III: 1871–1898. Schriften, Band 8: 1888–1890*, red. Andrea Hopp en Holger Afflerbach (Paderborn 2014).

Eulenburg-Hertefeld, Philipp zu, *Philipp Eulenburgs Politische Korrespondenz. Band I. Von der Reichsgründung bis zum Neuen Kurs. 1866-1891*, red. John C. G. Röhl (Boppard am Rhein 1976).

Eulenburg-Hertefeld, Philipp zu, *Philipp Eulenburgs Politische Korrespondenz. Band II. Im Brennpunkt der Regierungskrise. 1892-1895*, red. John C. G. Röhl (Boppard am Rhein 1979).

Eulenburg-Hertefeld, Philipp zu, *Philipp Eulenburgs Politische Korrespondenz. Band III. Krisen, Krieg und Katastrophen. 1895-1921*, red. John C. G. Röhl (Boppard am Rhein 1983).

Werthern, Georg Freiherr von, *Ein preußischer Gesandter in München. Georg Freiherr von Werthern. Tagebuch und Politische Korrespondenz mit Bismarck 1867–1888*, red. Winfried Baumgart (Berlijn 2018).

Literatuur

Baumgart, Winfried, 'Einleitung' in: Idem (red.), *Ein preußischer Gesandter in München. Georg Freiherr von Werthern. Tagebuch und politische Korrespondenz mit Bismarck 1867-1888* (Berlijn 2018) 11-40.

Baumgart, Winfried, 'Vorwort' in: Idem (red.), *Ein preußischer Gesandter in München. Georg Freiherr von Werthern. Tagebuch und politische Korrespondenz mit Bismarck 1867-1888* (Berlijn 2018) 7-10.

Bonk, Sigmund en Peter Schmid, *Königreich Bayern: Facetten bayerischer Geschichte 1806-1919* (Regensburg 2005).

Clark, Christopher M., *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (Londen 2012).

Confino, Alon, *The Nation as a Local Metaphor. Württemberg, Imperial Germany and National Memory, 1871–1914* (Chapel Hill 1997).

Gall, Lothar, *Bismarck. Der weisse Revolutionär* (München 1980).

Haardt, Oliver F.R., 'Reichsgründung als Fürstenbund', in: Dorothee Mußnug en Michael Stolleis (red.), *Heinrich Zoepfl (1807-1877). Heidelberger Universitätsprofessor und Rechtsgutachter* (Heidelberg 2019) 213-244.

Haardt, Oliver F. R., 'The Kaiser in the Federal State, 1871-1918', *German History* 34 (2016) 4, 529-554.

Hanisch, Manfred, 'Nationalisierung der Dynastien oder Monarchisierung der Nation? Zum Verhältnis von Monarchie und Nation in Deutschland im 19. Jahrhundert', in: Adolf M. Birke en Lothar Kettenacker (red.), *Bürgertum, Adel und Monarchie. Wandel der Lebensformen im Zeitalter des bürgerlichen Nationalismus* (München 1989) 71-91.

Körner, Hans-Michael, *Geschichte des Königreichs Bayern* (München 2006).

Körner, Hans-Michael, 'Na warte Wittelsbach! Kaiser Wilhelm II. und das Königreich Bayern', in: Hans Wilderotter en Klaus-D. Pohl (red.), *Der letzte Kaiser. Wilhelm II. im Exil* (Gütersloh/München 1991) 31-42.

Müller, Frank Lorenz, *Royal Heirs in Imperial Germany. The Future of Monarchy in Nineteenth-Century Bavaria, Saxony and Württemberg* (Londen 2016).

Röhl, John C. G., *Kaiser Wilhelm II* (Cambridge 2014).

Röhl, John C. G., *Wilhelm II: The Kaiser's Personal Monarchy, 1888-1900* (Cambridge 2004).

Weichlein, Siegfried, 'Regionalism, Federalism and Nationalism in the German Empire', in: Joost Augusteijn en Eric Storm (red.), *Region and State in Nineteenth-Century Europe. Nation-Building, Regional Identities and Separatism* (Londen 2012) 93-110.

Afbeeldingen

Voorblad - Illustratie: Heine, Thomas Theodor, 'Der Kaiser in München', *Simplicissimus* 11 (1906) 31, 496.

Figuur 1 - Körner, Hans-Michael, 'Na warte Wittelsbach! Kaiser Wilhelm II. und das Königreich Bayern', in: Hans Wilderotter en Klaus-D. Pohl (red.), *Der letzte Kaiser. Wilhelm II. im Exil* (Gütersloh/München 1991) 31-42, aldaar 37.